

Journal of Archaeology & Art

Arkeoloji ve Sanat

159: Eylül-Aralık 2018

**Arkeoloji Sanat Yay. Tur. San. Tic. Ltd. Şti. adına
Sahibi ve yayın yönetmeni** M. Nezh Başgelen
Sorumlu yazişleri müdürü Orhun Gökçay
İdari yönetim Sema Başgelen
Editör M. Nezh Başgelen
Editör yardımcısı Özgür Yılmaz
Uygulama Serdar Kıran

Arkeoloji ve Sanat Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranan hakemli bir dergidir. Yayımlanan yazılardaki her türlü görüş ve düşüncelerin, bilimsel değerlendirmeler ve eleştirilerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir. Arkeoloji ve Sanat Dergisi/Yayınları bunlardan herhangi bir sorumluluk kabul etmez. Yazı ve her türlü görsel malzemenin her türlü yayın hakkı saklıdır. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Yönetim yeri ve yazışma adresi

Hayriye Cad. Cezayir Sok. Mateo Mratoviç Apt.
No: 5/2 Beyoğlu-İstanbul
Tel.: (0 212) 293 03 78 (pbx)
Faks: (0 212) 245 68 77

İstanbul satış mağazası

ArkeoPera Kitabevi
Yeniçarşı Cad. No: 66/A 34433
Galatasaray-Beyoğlu-İstanbul
Tel.: (0 212) 249 92 26

Makale yazım ve yayımlama ilkeleri web sayfamızda yer almaktadır.
www.arkeolojisanat.com
info@arkeolojisanat.com
dergi@arkeolojisanat.com

Yayın türü Uluslararası süreli yayın

ISSN 1300-4514

Baskı Optimum Basım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
Küçükçekmece-İstanbul

"Ancak, memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler hâlinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hâle gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'î lüzum vardır."

Gazi Mustafa Kemal

Kapak resmi: Niğde İlinde Bulunan Eskisaray Kartalları

Erken Bizans'ta Bir Kişisel Dindarlık Nesnesi ve Yakarış Duaları: Nysa *Enkolpion*'u*

Nilüfer Peker

Dr. Öğr. Üyesi, Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü. ORCID no: 0000-0001-8192-363X, pekernilufer@gmail.com

AN OBJECT OF PERSONAL PIETY AND DEVOTIONAL INVOCATIONS IN EARLY BYZANTIUM: THE ENKOLPION OF NYSIA

Abstract

*Nysa, one of the major cities of the middle Maeander valley in Western Asia Minor, occupied an important position within the ancient transportation hub between Central Anatolia and the urban centers of Caria and Ionia, as well as within the pilgrim route connecting Asia Minor to the Holy Land in the Late Antiquity. In spite of the extensive research on the settlement's Roman period, studies on the Early Byzantine art and architecture of the ancient city are quite limited before 2015. Although a small number of studies on Byzantine monuments at the beginning of the 20th century have mentioned the location of some Byzantine buildings, Byzantine remains have never been investigated nor excavated. Over the past four excavation seasons, several critical issues have been raised regarding early Byzantine architecture and artistic production, and many important new discoveries came to light. Among these new findings, this paper focuses on a gold **enkolpion** discovered in the 2017 archaeological excavation season in Nysa. The cross shaped **enkolpion** composed of two butt-soldered sheets. On the embossed obverse, each of the arms of the cross is decorated with a drop pattern and a cross in the center. On the reverse, at the end of each arm, is a cruciform monogram which may be read as *Κύριε βοήθη το/βοήθει τω σω δούλω/δούλω σου Τρύφωνη[νος] ? "The Lord, help your servant **Tryphon** (?)". In terms of style and technique, the **enkolpion** present some notable similarities with the well studied early Byzantine gold cross pendants; similarly the archaeological context of the building with doric columns in which the **enkolpion** has been discovered confirms the same chronological range, therefore we propose to date the object to the 6th and 7th centuries. Byzantine **enkolpia** mirrors the significance of the apotropaic beliefs in the individual religious practices in pious Byzantine society such as the protection from the evil spirits, diseases and all kind of disasters for their wearers. The inscribed words of the Nysa **enkolpion** expresses certainly the owner's individual invocation. Considering the limited number of surviving early Byzantine gold cross **enkolpia**, the gold pendant of Nysa is a new substantial evidence in our understanding of the Early Byzantine Nysa's social structure as well as the personal and intimate devotional artistic production within the broader picture of Early Byzantine world.**

Keywords: *Enkolpion, Apotropaic Objects, Early Byzantine, Nysa.*

Öz

*Batı Anadolu'da Aşağı Menderes vadisinin önemli kentlerinden biri olan Nysa, hem İç Anadolu ile Karia ve İonia'nın kent merkezleri arasındaki antik ulaşım ağında hem de Geç Antik Dönem'de Anadolu'yu "Kutsal Topraklar"a bağlayan hacı yolu üzerinde önemli bir konumdadır. Nysa'nın Roma Dönemi yerleşimine ilişkin kapsamlı araştırmalara karşın, antik kentin Erken Bizans sanatı ve mimarisine dair çalışmalar 2015 öncesinde oldukça sınırlı kalmıştır. 20. yüzyılın başında, Bizans eserleri üzerine birkaç sınırlı çalışma, bazı Bizans yapılarının yerlerinden söz etmesine karşın kentin Bizans kalıntıları hiç araştırılmamış ve kazılmamıştır. Geçen dört kazı sezonu üzerine, Erken Bizans mimarisi ve sanatsal üretimine ilişkin birkaç önemli veri ortaya çıkarılmış ve pek çok dikkate değer yeni keşif gün ışığına kavuşmuştur. Bu makale, bu yeni buluntular arasında Nysa'da 2017 arkeolojik kazı sezonunda keşfedilen altın bir **enkolpion**'a odaklanır. Haç biçimli **enkolpion** iki uç uca lehimlenmiş*

* Araştırma Makalesi. Makale geliş tarihi: 21.09.2018; Makale kabul tarihi: 14.11.2018

parçadan oluşur. Kabartma tekniğindeki ön yüzde, haçın her bir kolu damla motifiyle ve merkezi ise bir haçla dekore edilmiştir. Arka yüzde, her bir haç kolunun ucunda, Κύριε βοήθη το/βοήθει τω σω δούλω/δούλω σου Τρύφωνη[νος] (?) "Tanrım, hizmetkarın Tryphonos'a yardım et" biçiminde okunabilecek birer haç monogram vardır. Enkolpion üslup ve teknik bakımdan, bilinen Erken Bizans altın haç pendantslarıyla bazı dikkate değer benzerlikler gösterir; nesnenin bulunduğu dorik sütunlu yapının arkeolojik konteksti de aynı kronolojik aralığı verdiği için 6. ve 7. yüzyılları önebiliriz. Bizans enkolpion'ları, onları takanlar için, dindar Bizans toplumunun bireysel ibadet biçimleri arasında bulunan ve kötü ruhlardan, türlü türlü felaketlerden ve hastalıklardan koruma işlevi olan muskalar ve nazara olan inancın önemini yansıtır. Nysa enkolpion'unun üzerindeki yazı da kuşkusuz sahibinin bireysel yakarışını ifade eder. Günümüze ulaşan Erken Bizans altın haç enkolpion'ların azlığı düşündürdüğünde, Nysa'nın altın pendantı, hem Erken Bizans Nysa'sının sosyal yapısını, hem de daha geniş çerçevede Erken Bizans dünyasının bireysel ve mahrem olan ibadete ilişkin sanatsal üretimini anlamamız için önemli yeni bir kanıttır.

Anahtar Sözcükler: Enkolpion, Kötülüğe Karşı Koruyucu Nesne, Erken Bizans, Nysa.

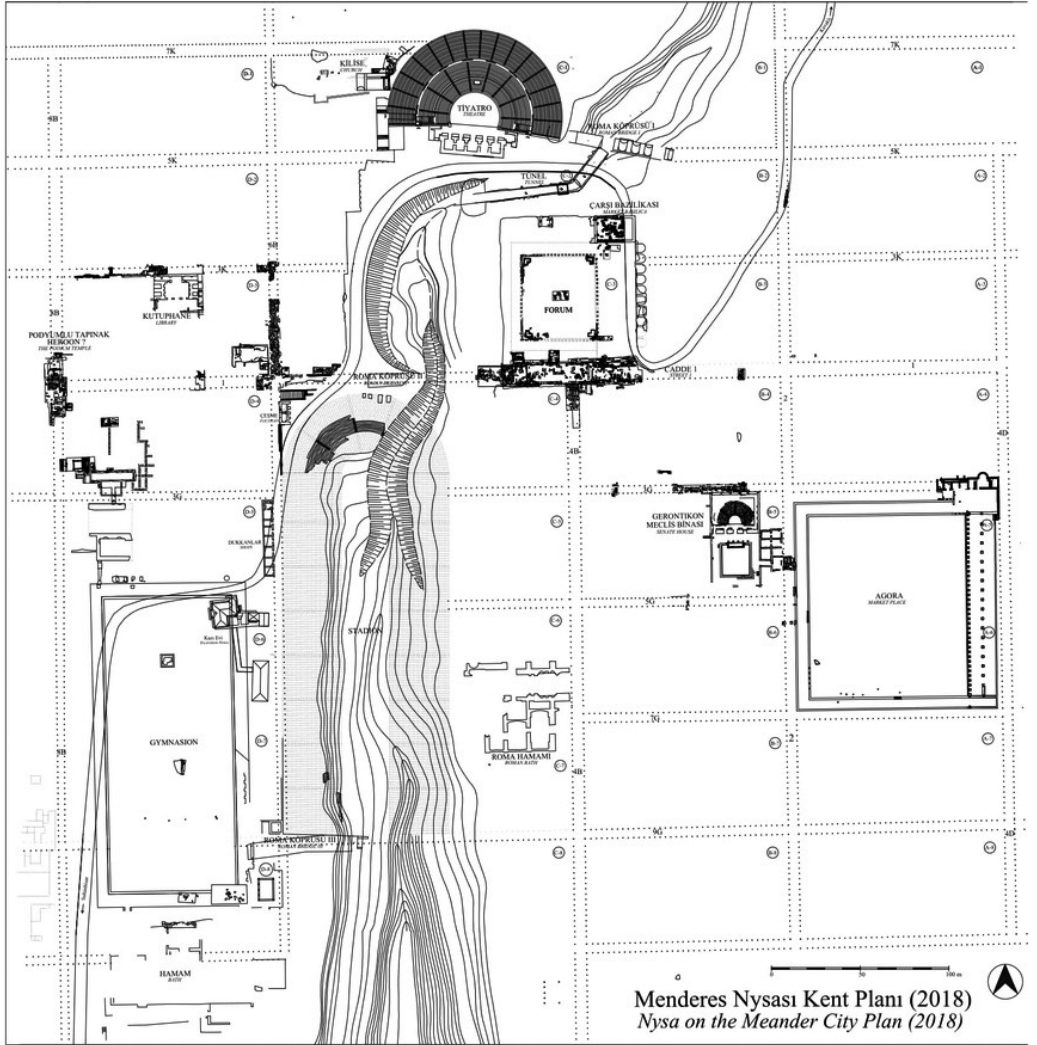
Geç Roma Dönemi'nde, toplumun yeni dine ve beraberinde gelen düzene uyum sağlamasında Batı Anadolu'nun kuşkusuz önemli bir rolü vardır. Erken kilise cemaati oluşumlarının ilk yazılı kaynaklarını bulduğumuz Menderes havzası kentleri, bu değişim sürecinde bazen eski gelenekleri yenileriyle bağdaştırarak bazen de yeni kurumlar ekleyerek Geç Antik Dönem'in önemli örnekleri arasında yer almışlardır. Aşağı Menderes vadisinde, Messogis Dağı'nın (Aydın Dağları) güney yamacında, özellikle de hem Roma'nın hem de ardından Erken Bizans'ın metropollerinden biri olan Ephesos'a giden yol güzergahı üzerindeki Nysa'nın (Sultanhisar/Aydın), sözünü ettiğimiz bu süreçte benzer bir dönüşüm geçirdiği bugün arkeolojik bulgularla daha da güçlenmektedir¹ (Res. 1). Aydın'ın Sultanhisar İlçesi'nin 3 km kuzeyinde yer alan kentin Roma Dönemi'ne ilişkin kazılarının sonuçları yayımlanmış olmasına karşın, Geç Antik Dönem'den başlayan ve Ortaçağ boyunca devam eden yerleşime dair arkeolojik kanıtlar, yapılan son kazılarla gün ışığına çıkarılmaya henüz başlamıştır (Res. 2). Gerçekten de Nysa'nın Erken Bizans Dönemi'ne ait bulgular yerleşimin niteliğine ilişkin dikkate değer ipuçları sunar. Kentin oturduğu vadinin batı yakasında, bugün ulaşımı sağlayan asfalt yolun kuzeyinde ve Roma Dönemi kütüphanesinin güneyindeki alanda açılan sondajlarda elde edilen arkeolojik bulgular, olasılıkla Erken Bizans sivil yerleşiminin ipuçlarını vermektedir. Sözünü ettiğimiz bu alandaki son dönem kazı çalışmalarında elde edilen mimari ve küçük eserlere ilişkin arkeolojik bulgular, bu alanın Roma Dönemi'nden sonra Erken Bizans'ta yoğun bir konut alanı olarak kullanıldığını kuvvetle işaret eder. Bizans öncesi yapılaşan ve Erken Bizans Dönemi'nde tekrar yoğun olarak kullanılan bu alanda 2017 kazı sezonunda, dorik sütunlu ve *impluvium*'lu bir yapı ve yapıya doğusundan bağlanan yarım yuvarlak planlı basamak sistemi gün ışığına çıkarılmaya başlamıştır² (Res. 3-4). Sözünü ettiğimiz yapının güneyinde *stylobat* üzerindeki sütunlar arasındaki dolgu toprakta, Erken Bizans Dönemi'ne tariheddiğimiz, işçilik ve malzeme bakımından oldukça yüksek kaliteli altın bir haç *enkolpion* açığa çıkarılmıştır³.

Nysa Enkolpion'u

Kentin batısındaki dorik sütunlu yapının kazılarında bulunan, kolye ucu olarak tasarlanmış kalıp tekniğindeki haç biçimli altın *enkolpion* 4,3 cm boyunda, 3,3 cm eninde ve 0,5 cm kalınlığındadır⁴ (Res. 5-7). İçi boş olarak tasarlanmış olan nesnenin ön ve arka yüzleri birbirine uç uca lehimlenmiş ve haçın kolları yuvarlatılmıştır. Ön yüzde *enkolpion*'un merkezi haç biçiminde çöktürülerek ortasına kabartma tekniğinde bir haç betimlenmiştir. Haç kollarının her birinde aynı teknikte yapılmış damla motiflerini bir nokta dizisi çevreler. Arka yüzde dört haç kolu ucunda nokta dizilerinin oluşturduğu yuvarlak madalyonlar içinde, kazıma tekniğinde dört haç monogram bulunur: Üst kolda Κύριε; sol kolda βοήθη το/βοήθει τω; sağ kolda σω δούλω/δούλω σου; alt kolda Τρύφωνη[νος]? "Tanrım hizmetkarın Tryphonos'a (?) yardım et" okunur. *Enkolpion*'un alt kolundaki haç monogramda, Bizans mühürlerindeki paralel örneklerinden yola çıkarak okuduğumuz isim büyük olasılıkla *Tryphonos* olmalıdır⁵. Ancak harflerin her biri oldukça temiz görünmesine karşın, Bizans'ta görülen haç monogramların karmaşık okuma biçimlerini de göz önüne alırsak ismi bir öneri olarak düşünmek yerinde olacaktır. Merkezde, olasılıkla bir rölik ya da değerli bir taş yerleştirilmiş olan yuvarlak biçimli

Res. 1: Nysa antik kenti, genel görünüm (Nysa Kazıları Arşivi).

Res. 2: Nysa antik kenti, yerleşim planı (Nysa Kazıları Arşivi).

Res. 3: Dorik sütunlu yapı, batıdan görünüş (Nysa Kazıları Arşivi).

yuva bugün boştur. Yuvanın etrafında gelişigüzel yerleştirilmiş kazıma üçgen motifler ve altında aynı teknikte kolları üçgenlerden oluşan bir haç bezeme bulunur. Haç *enkolpion*'un üst kolunda, kolyenin ikili asma deliği ve içinde asılı olduğu zincirin *in situ* halka parçası vardır.

Tarihsel ve Arkeolojik Bağlamda *Enkolpion* İçin Bir Tarihlendirme Önerisi

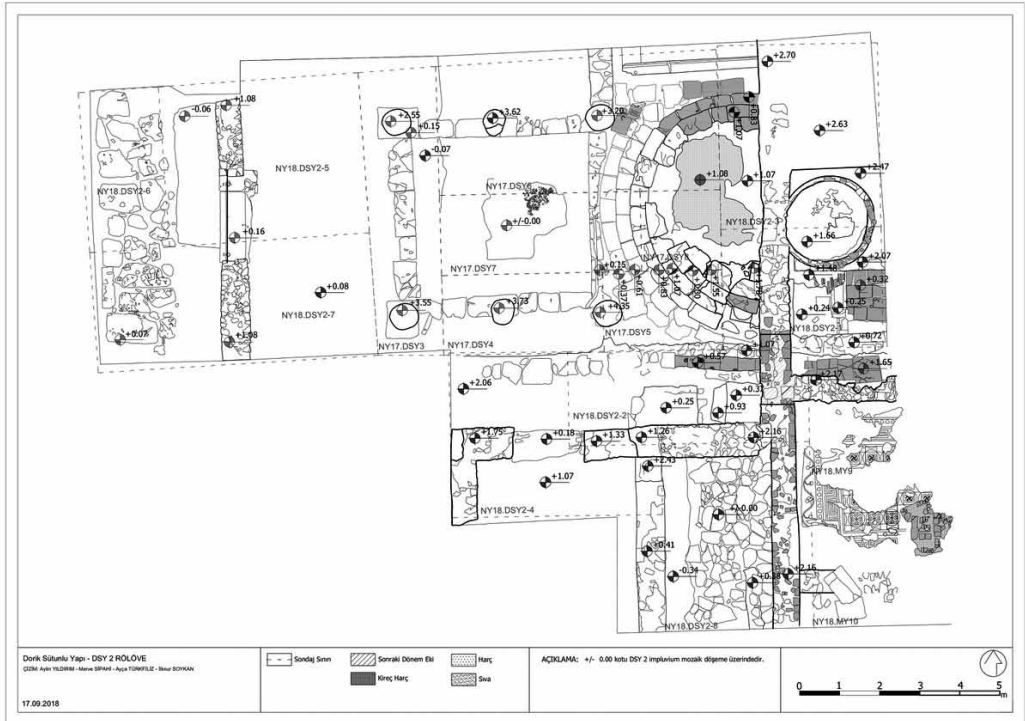
Nysa kentinin Erken Bizans Dönemi'ne ilişkin en güçlü kanıtları kuşkusuz arkeolojik verilerdir. Bununla birlikte Bizans yazılı kaynakları kent hakkında bilgi verme bakımından daha az cömert olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi son yıllarda yaptığımız kazılar, kentin özellikle Erken Bizans Dönemi'ne ışık tutacak yeni ve kayda değer önemli bilgiler sunmaya başlamıştır. Üretim tekniği, malzeme ve işçilik bakımından özel bir örnek olan *enkolpion*'u buluntu yeri ve üretildiği dönemdeki kent tarihi bağlamında değerlendirmek kuşkusuz daha doğru bir yaklaşımdır. Bununla birlikte kentle ilgili Geç Antik Dönem'e ait yazılı belgeler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle öncelikle Nysa'nın Geç Antik Dönem ve Bizans tarihiyle ilgili yazılı verileri değerlendirerek, kentin sosyal ve dinsel konumuyla ilgili bir çerçeve çizmek yerinde olacaktır.

Nysa'nın adı farklı yüzyıllardan gelen kilise kayıtlarında kimi zaman Νυσσης olarak kimi zaman da Νυσσης olarak verilmiştir. Piskoposluk kayıtlarında *Notitia 1* (732 öncesi), *Notitia 2* (8. yüzyıl-9. yüzyılın ilk yarısı), *Notitia 3* (787-9. yüzyılın sonu), *Notitia 4* (805/806-814 ve 827/828), *Notitia 7* (10. yüzyılın başı), *Notitia 9* (946, revizyonu 970-976), *Notitia 10* (10. yüzyıl sonu- 11. yüzyıl başı) ve *Notitia 13*'te (12. yüzyıl ortası) kentin adı Asia eparkhia'sında Ephesos metropolitliğine bağlı olan listede görülür (Darrouzès 1981: 206, 219, 233, 252, 275, 296, 310, 354). Nysa Türkler tarafından alınana değin 13. yüzyıla kadar en fazla piskoposluğa sahip metropolitliklerden biri olan Ephesos'a bağlı kalmış olmalıdır (Darrouzès 1975: 27). Darrouzès, Nysa'nın 1216'da Ephesos'a bağlı piskoposluklardan biri olduğunu ifade etmiştir (Darrouzès 1981: 166). Konsil toplantılarından altısında geçen Nysa piskoposlarının isimleri (toplantıya katılanlar), kentin piskoposluk statüsünün en azından 9. yüzyılın sonuna kadar devam ettiğinin yazılı belgeleri olması bakımından değerlidir. Konsil listelerine göre, Nysa piskoposluğunu 431'de toplanan Ephesos Konsili'nde Theodotos, Khalkedon Konsili'nde (451) Moeonios, Trullo Konsili'nde (692) Sisinius, 7. Nikea Konsili'nde (787) Theodosios, 8. Konsil'de (869-70) Nikolaos ve 879-880'de toplanan Photios Konsili olarak anılan toplantıda ise Mikael temsil etmiştir (Le Quien 1740: 705-708)⁶. 11. yüzyıldan bir toplantıda yalnızca adının baş harfinin 'N' olduğu anlaşılan bir isim, 1167 Ephesos *synod*'unda Konstantin,

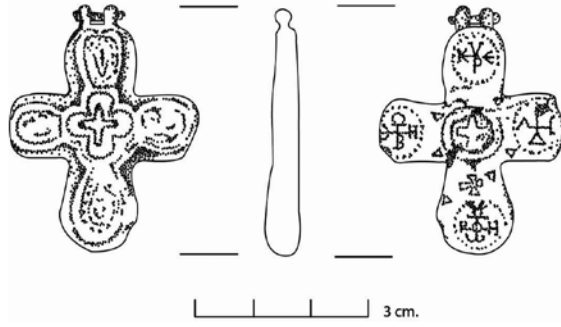
1185/1195'te Gregorios ve 1216'daki Ephesos *synod*'unda ise Mikael'in adı geçer (Culterrier 1987: 141, 158).

Bizans Dönemi boyunca bir piskoposluk olan Nysa'nın coğrafi konumuna ilişkin bilgiler 6. yüzyılın coğrafyacısı Bizanslı Stephanos'tan gelir (Stephanos, *Ethnikon*, 396-397, dn. 134). Stephanos, bir Karia kenti olduğunu söylediği Nysa'nın adının daha önce Pythopolis olduğunu belirtir (Stephanos, *Ethnikon*, 106-107)⁷. Kuşkusuz Anadolu'nun tüm kentleri gibi Nysa da Geç Antik Dönem'in başlangıcıyla birlikte Hıristiyan bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Bu döneme ilişkin yazılı kaynakların eksikliğine karşın kentteki arkeolojik malzeme bu dönüştürümün en güçlü kanıtlarıdır. Theodosios (379-395) döneminde, imparatorun geliştirdiği stratejik yaklaşımın bir sonucu olarak, şehirlerde yeni savunma duvarlarının inşa edildiği bilinmektedir. Nysa'nın bugün yerleşimin güneyinde takip edilebilen kısmen ayakta kalarları da çevredeki kentlerde olduğu gibi bu dönemde inşa edilmiş olmalıdır⁸. Bunun yanı sıra henüz kazıları devam eden bazilikal planlı anıtsal kilise, kentin batısındaki mozaik tabanlı yapı kompleksi ve çok sayıda küçük buluntu Nysa'nın 5. ve 6. yüzyıllarda varlıklı bir yaşam sürdürdüğünü işaret eder. 7. yüzyıl ve sonrasında çoğu Anadolu kenti ya bir *kastron* içine çekilmiş ya da kent içinde tahkim edilmiş korunaklı yaşam alanları oluşturulmuştur. Nysa'nın bu süreçte nasıl bir düzenleme ve uyum yaşadığını kesin olarak söylemek için henüz erkendir. Ancak, bununla birlikte bazı tekil örnekler ikinci düzenlemenin daha olası olduğunu işaret eder⁹.

Haç *enkolpion*'un bulunduğu dorik sütunlu yapının kazıları sonucunda ulaşılan veriler alanın özellikle üst katmanlarının kapalı bir kontekste sahip olmadığını işaret etmesine karşın, yapının orijinal zemin kotuna yakın seviyeler daha tutarlı bir tabakalanmaya sahiptir¹⁰. Sözü edilen alanın hem mimari hem de küçük buluntu verileri yapının bir depremle tahrip olduğunu gösterir. Bugün kısmen korunmuş büyük *tessera*'lardan oluşan mozaik tabana sahip yaklaşık 20 cm derinliğindeki yağmur havuzunun çevresinde, *stylobat* üzerinde yükselen dorik sütunlar yer alır¹¹. Yapının batısında cadde 8B'ye açılan giriş, doğusunda ise havuzla organik bağlantısı olan yarım yuvarlak biçimli basamak dizisi bulunur. 2018 sezonunda sürdürülen kazılar yapının güneyinde, merkezdeki *impluvium*'a açılan mekânların olduğunu ortaya çıkarmıştır. Konutun çevresini açığa çıkarmak için devam eden kazılar, kuşkusuz batı alanın bütününe ilişkin yeni değerlendirmelere olanak sağlayacaktır. Ancak bugünkü veriler dorik sütunlu yapının cadde 8B'ye açılan sivil bir konut olma olasılığını güçlendirici niteliktedir.

Res. 4: Dorik sütunlu yapı, plan (Nysa Kazıları Arşivi).

Res. 5: Haç enkolpion, ön yüz.

Res. 6: Haç enkolpion, arka yüz

Res. 7: Haç enkolpion (Çizim: Ç. Gençler-Güray ve S. Tuna).

Konutun plan özellikleri, ilk yapı evresinin Geç Roma Dönemi olduğunu kuvvetle işaret etmekte ve *impluvium*'lu bir Roma villası olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Yapı Geç Antik Dönem'de, olasılıkla 7. yüzyıl öncesi küçük onarımlarla kullanılmaya devam etmiştir.

Bilindiği gibi Menderes vadisi tarih boyunca dikkat çekici tektonik hareketlerin görüldüğü ve büyük bir kısmının da yıkıcı etkileri kaydedilen bir deprem tarihine sahiptir. Nysa yakınlarındaki kentlerde de yıkıcı depremlerin izleri görülür. Bölgede Geç Antik Dönem'de bilinen depremlerden ilki 359'da Aphrodisias'ı yıkan depremdir (Kumsar vd. 2016: 524). Hierapolis'te kazılar sonucu saptanan ve 4. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen deprem kentin büyük oranda tahrip olmasına neden olmuştur (Kristensen 2018: 74). 494'te Laodikea, Hierapolis, Tripolis ve Agathicum kentlerini yıkan depremden dönem kaynaklarında da söz edilir (Ambraseys 2009: 177; Kumsar vd. 2016: 524; Kristensen 2018: 74). Kayıtlar 614'te Efes'i yıkan depremden söz ederken, belki de en sarsıcı depremlerden biri olan ve 7. yüzyılın sonunda Laodikea'yı yıkan deprem, bu yüzyılın arkeolojik verilerle de desteklendiği en çarpıcı örneklerinden biridir (Kumsar vd. 2016: 524; Kristensen 2018: 74). Dorik sütunlu yapının en geç ve kesin tarih veren buluntusu II. Tiberius (578-582) sikkesidir. Yarım yuvarlak basamak dizisinin en alt basamağı üzerinde bulunan sikke, olasılıkla yapının 7. yüzyıldaki depremlerden birinde yıkıldığını işaret etmektedir. Bunun yanı sıra arkeolojik veriler yapının, deprem sonrası toprak dolmasının ardından Ortaçağ'ın içlerinde, olasılıkla da 11-12. yüzyıllara kadar ışık olarak tekrar kullanım gördüğünü kanıtlar¹².

Özel bir üretim olduğunu düşündüğümüz Nysa *enkolpion*'unun bulunduğu tabaka ve konutun kullanım süreci düşünüldüğünde, buluntu konteksti yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi, en geç 7. yüzyılı işaret etmektedir. Nesnenin yapım tekniği ve işçilik özelliklerine ilişkin paralellere de 6. ve 7. yüzyıllarda rastlanır. Bezeme repertuarı ve işçilik özellikleri bakımından Nysa *enkolpion*'una yakın benzerliğiyle dikkat çeken Dumbarton Oaks Koleksiyonu'ndaki altın bir 7. yüzyıl örneği Ross tarafından yayımlanmıştır (Ross 1965: 23-24, no. 19, pl. XXIV)¹³. Yuvarlatılmış haç kollarının her birinde Nysa örneğinde olduğu gibi nokta dizisiyle çevrelenmiş damla motifleri yer alır. Haçın arka yüzü boş bırakılmıştır. Londra British Museum'daki bir örneğin haç kollarında kalıp tekniğinde palmet motifleri bulunurken arka yüzünde yaşam ve ışık kelimeleri merkezde haç monogram oluşturmuştur (Dalton 1924: 386-389, pl. 17; Buckton 1994: 96, kat. 100). Malzeme, yapım tekniği ve işçilik kalitesi bakımından Nysa örneğine benzerlik gösteren, 6. ve 7. yüzyıla tarihlenen haçlar doğal olarak bezeme dağarcıkları nedeniyle birbirlerinden farklılık gösterir¹⁴. Pitarakis, 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilen altın haçların üç gruba ayrılabilirliğini belirtir (Pitarakis 2006b: 23-24). Birinci gruptaki örnekler dışı doğru genişleyen haç kollarından oluşur. Çoğunlukla haçın merkezinde bombeli bir taş ya da camın yerleştirildiği yuva bulunur. İlk gruptan daha büyük boyutlu olan ikinci gruptaki örnekler bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan bir bezemeye sahiptir. Bu örneklerde haç kolları volütlerle çevrelenmiş birer yuvarlak madalyonla sonlanır. Üçüncü gruptaki örneklerde ise ön yüzde Çarmıh sahnesi betimlenir. Üç gruptaki örneklerde de haçın asılması için kaynakla bağlanmış bir halka bulunur.

Erken Bizans'ta Korucuyu Nesnelere Bağlamında Nysa *Enkolpion*'unun İşlevi

Hıristiyanlığın başlangıcından itibaren mücevher niteliğindeki kolye biçiminde ve çoğunlukla değerli madenlerden üretilen çeşitli formlardaki nesnelere, Bizanslıların bireysel dindarlıklarını gösteren semboller olmuşlardır. Kuşkusuz bu gelenek, antik dünyanın

kötülüklerden koruyucu (*apotropaic*) nesnelere ve imajlarla ilgili yarattığı geleneğin evrilerek oluşmuş şekliydi. Genellikle bir zincirle boyna asılarak taşınan bu nesnelere çoğu *enkolpion* olarak adlandırılır (Pitarakis 2006a: 164). Çoğunlukla içlerinde rölik taşıdıkları için, sözü edilen bu bireysel nesnelere Erken Bizans Dönemi'nden itibaren koruyucu güçleri olduğuna içtenlikle inanılırdı. Sözü edilen bu rölikler azizlerin kemik parçalarından oluşurdu. Aynı zamanda gerçek haçın parçaları da en az aziz kemikleri kadar koruyucu nitelikte bir anlam taşırdı. Bunun yanı sıra bu mücevherlerin üzerindeki kutsal betimler ve dua niteliğindeki kısaltma metinler de nesnenin kişiye özgü kullanım amacını güçlendirici nitelikteydi. Bizanslı için bu türde nesnelere bireysel kullanım pratikleri, göğsünde taşımanın yanı sıra dokunma ve öpme gibi küçük kişisel ibadetleri içerirdi. Söz konusu nesnelere kötülükleri defetmek ve hastalıklardan kurtulmak amacıyla kullanıldığı için, taşıdıkları kutsal betim ve onlara çoğu zaman eşlik eden dua niteliğindeki metinler sayesinde bu nesnelere taşıyan kişi tarafından bir nevi tılsım olarak görülürdü. Zaten Bizans gibi batıl inançların güçlü olduğu bir toplumda *enkolpion*'ların bir çeşit muska (amulet) olarak kullanılmış olması da oldukça normaldir¹⁵. Bunun yanı sıra üzerlerinde bulunan dua sözleri, bu kişisel nesnelere kurtuluş umuduyla da kullanıldığını işaret eder.

Erken Bizans Dönemi'nden itibaren farklı malzemelerle üretilen haç biçimli pendantların yoğun bir grubunu tunç örnekler oluşturur¹⁶. Pitarakis, özellikle tunç haç röliklerinin İkonoklasmos öncesi görülen lehimlenmiş haç biçimli altın *enkolpion* örneklerinden türediğini belirtir (Pitarakis 2006b: 23). Malzeme bakımından daha mütevazı ve ekonomik bakımdan daha ulaşılabilir olmasından dolayı tunç örneklerin kullanımının daha yaygın olduğu görülür. Bunun yanı sıra Nysa örneğinde olduğu gibi altından üretilmiş *enkolpion*'lar, kuyumcuların kuşkusuz toplumun daha zengin bireyleri için ürettikleri örneklerdir. Üstelik altın gibi değerli madenlerden üretilen ve hem işlevi hem de ifade ettiği anlam gereği özel olan haç biçimli pendantlar diğer mücevherlerden elbette daha değerliydi (Pitarakis 2006a: 174). Bu türde örneklerde haçın özünde içerdiği anlam kuşkusuz nesnenin mucize yaratıcı değerini kullanıcısının gözünde artırıyordu. 7. yüzyılın başında İskenderiye piskoposu olan İoannes Eleemon'un yaşamından aktarılan bir öykü haç biçimli altın *enkolpion*'ların sözü edilen değerine ilişkin önemli bir örnektir:

"Perslerin barbar istilalarından kaçarak İskenderiyelilerin büyük şehrine mülteci olarak sığınan Taberiye (Filistin) piskoposu İoannes hayatının sonuna kadar burada kaldı. Piskopos boynuna astığı büyük ve değerli altın bir haç taşırdı ve haçını mirasçısına miras bırakmıştı... Bu haça büyük hayranlık besleyen İskenderiye piskoposu İoannes Eleemon (560-619) haç almak için değerinin iki katını teklif etti. Mirasçı bu teklifi kabul etti fakat piskoposu aldatarak orijinal haçın yerine bir kopyasını verdi. Ancak alçak mirasçı rüyasında altın haçı vermezse çok amansız hastalıklarla uğraşacağı tehdidinde bulunan melekleri gördü." (Dawes ve Baynes 1977: 205).

Özellikle altından üretilmiş *enkolpion* örnekleri manevi değerinin yanı sıra yüksek maddi değeriyle sahibinin zenginliğini işaret eder. Tunç gibi görece daha mütevazı materyaller bile Bizans toplumunda fakirler için pahalı bir malzemedir. Dindarlık geleneğinin ve buna bağlı bireysel ibadet ve yakarışın sembolü olan bu kutsal malzemelerin maddi değerlerine ilişkin bilgiler yok denecek kadar az olmasına karşın Orta ve Geç Bizans dönemlerine ait bir grup *enkolpion* örneği manastır kayıtlarında değerli materyaller içinde sıralanmıştır. Bu nesnelere armağan olarak üretildiği ve bazılarının babadan oğula miras kaldığı kayıtlarda yer alır¹⁷. Bu bağlamda Nysa *enkolpion*'u malzeme ve işçilik bakımından kuşkusuz sahibinin zengin olduğunu işaret eder. Bunun yanı sıra üzerinde yer alan haç monogramlardaki dua metni sahibinin kurtuluşa ilişkin yakarışının bireysel ifadesidir. Bizans toplumunda bireylerin kalıplaşmış yakarış sözlerinden oluşan metnin benzerleri, Bizans anıtsal resim sanatından mühürlere kadar geniş bir yelpazede karşımıza çıkar¹⁸. Bireysel kullanım nesnelere de sıklıkla benzer dualar görülür¹⁹. Bununla birlikte yakarış duası içeren *enkolpion* örnekleri oldukça sınırlıdır. British Museum'daki 6. ve 7. yüzyıllara tarihlenen altın bir *enkolpion* üzerinde Kahin Kralların Tapınması sahnesinin altında benzer bir yakarış duası yer alır²⁰. Nysa *enkolpion*'undaki yakarış duası yazılı biçimiyle oldukça dikkate değerdir. *Enkolpion* bu yönüyle Bizans mühürlere yaklaşırdı²¹.

Sonuç

Nysa kentinin batı alanında doruk sütunlu yapının kazılarında açığa çıkarılan altın *enkolpion*, elbette kentin Erken Bizans Dönemi'yle ilgili henüz çözmeye başladığımız ve devam edecek kazılarla daha da artacak veriler arasında çok özel bir buluntudur. Bizans

toplumunda kuyumculara yaptırılan ve toplumun hem daha varlıklı hem de sosyal statüsü yüksek bireylerine ait bu türde az sayıdaki erken örnek içinde *enkolpion*, kuşkusuz Nysa'nın Geç Antik Dönem'de zengin sakinlerinden birinin varlığının kanıtı olarak öne çıkar. Öte yandan yüklendiği anlam, işlevi ve eşlikçisi dua metniyle, kullanıcısının bireysel yakarışını ve dindarlığını işaret ettiği gibi Bizans toplumunun da bu türde nesnelere konusundaki inanışlarını ve dinî pratiklerini örneklemesi bakımından özeldir. Dahası arka yüzdeki haç monogram biçiminde tasarlanmış yakarış metni, yalnızca içeriğiyle değil biçimsel olarak da Nysa *enkolpion*'unu benzerlerinden ayırır.

Erken Bizans Dönemi'ne ait sınırlı sayıda altından üretilmiş bu bireysel dinî nesnelere yapımların teknikleri ve süsleme repertuarlarıyla bir bütünlük gösterir. Nysa *enkolpion*'u bu bakımdan çağdaşlarına paralel bir işçilik ve üretim tekniğine sahiptir. Olasılıkla imparatorlukta bu türde teknik ve işçilik uygulayan atölye sayısı çok değildi. Kuşkusuz başkentte ve belki imparatorluğun büyük kentlerinde bu türde az sayıda atölye vardı. Bilinen az sayıdaki altın haç *enkolpia* çoğunlukla başkent buluntusu olarak kayıtlara geçmiştir. Nysa *enkolpion*'u da biçim, işçilik ve teknik özellikler bağlamında benzer örnekleri düşünüldüğünde olasılıkla İstanbul üretimi olmalıdır. Öyle görünüyor ki Bizans'ın dindar bireyleri bu nesnelere Konstantinopolis atölyelerine sipariş veriyor ya da sözü edilen bu kuyum atölyelerinde üretilmiş nesnelere armağan olarak imparatorluğun farklı yerlerine gidiyordu.

Arkeolojik kontekst ve benzer örneklerle 6.-7. yüzyıllarda üretildiğini düşündüğümüz Nysa *enkolpion*'u, kentin bu yüzyıllardaki kullanımına ilişkin önemli verilerden biri olarak, Erken Bizans Nysa'sının yeni buluntularına da kuşkusuz tarihsel bağlamda ışık olacaktır.

NOTLAR

¹ 2015 yılından bu yana Nysa kazıları kapsamındaki Bizans Dönemi yerleşimi ve malzemesini cömertlikle benimle paylaşan Nysa kazıları başkanı Doç. Dr. Serdar Hakan Öztaner'e tüm desteği için yürekten teşekkür ederim. Ayrıca kazı ekibindeki tüm meslektaşlarıma değerli paylaşımları için ve öğrencilerimize de sonsuz emekleri ve destekleri için teşekkür etmek isterim.

² Bu alanda 2018 sezonunda devam eden kazı çalışmaları söz konusu yapının işlev ve kullanım sürecine dair verilerin açığa çıkarılması üzerine odaklanır.

³ DSY-4 açması, +167 kot.

⁴ Sağ ve sol haç kolları yaklaşık 1 cm, üst haç kolu 1,2 cm, alt haç kolu 1,6 cm ve ağırlığı 4,53 gr'dır.

⁵ Zacos ve Veglery, 550-650 aralığına tarihlendirilen bir mührün ön yüzündeki, Nysa örneğine benzerlik gösteren haç monogramı *Tryphonos* olarak okumuşlardır (Zacos ve Veglery 1972: vol. 1, part 1, 478 kat no: 565).

⁶ 7. Nikea konsilinde adı geçen piskopos Theodosios'un ikinci adı bazı listelerde Ioannes II olarak verilmiştir. Bkz. Lamberz 2004: 52. Bu türde karışıklıklar çoğunlukla listelerin kopyalanması sırasında oluşan yanlışlıklardan kaynaklanır. Bkz. Darrouzès 1975: 26-27.

⁷ Ancak aynı şeyi Menderes'teki Antiocheia için de zikrettiğinden, araştırmacılar Stephanos'un verdiği söz konusu bilginin doğruluğuna kuşkuyla yaklaşır. Bunun için bkz. Maggie 1950: 990.

⁸ Bölgedeki kentlerin de benzer bir değişim geçirerek sözü edilen dönemde surlarla çevrelendiği görülür. Hierapolis için bkz. Arthur 2012: 278; Aphrodisias için bkz. De Staebler 2008; genel bir değerlendirme için ayrıca bkz. Jacobs 2012: 117-125.

⁹ Kentin batısındaki kütüphanenin kazıları sırasında bulunan 9. yüzyıldan *amphora* parçaları, mezarlar ve mozaik döşeme, bu alandaki Ortaçağ'ı belgeler. Kütüphane kazıları için bkz. Strocka vd. 2012. Olasılıkla Ortaçağ'ın başlarında kütüphane, kent sakinlerince yeni bir yaşam alanı olarak düzenlenmiştir.

¹⁰ *Enkolpion*'un bulunduğu seviyede (+167) ve alt katmanlarda bulunan seramiklerden yonca ağızlı *amphoriskos*, cam kandil örnekleri ve sınırlı sayıda pişmiş toprak kandil parçaları, paralel örnekler sayesinde 5.-7. yüzyıllara tarihlendirilebilmektedir. Bununla birlikte konutun diğer sondajlarında, üst seviyelerde Ortaçağ malzemesiyle birlikte daha erken tarihteki buluntular da açığa çıkarılmıştır.

¹¹ Kazılar sırasında sözü edilen sütunların bir kısmı deprem nedeniyle güneye doğru devrilmiş olarak bulunmuş ve 2018 kazı sezonu çalışmaları sırasında orijinal yerlerine yerleştirilmiştir.

¹² +217 kotta bulunan yuvarlak planlı işliğin temel seviyesindeki duvarları özensiz biçimde örülmüş tuğla malzemedir.

- ¹³ Ross olasılıkla Konstantinopolis'te bulunmuş haç biçimli *enkolpion*'u paralel bir kapalı kontekst malzemesinden yola çıkarak 7. yüzyıla tarihlenmiştir (Ross 1965: 24).
- ¹⁴ Radyal diskli iki örnek için bkz. Ross 1965: 10, no.6, C, D, pl. XII; figürlü bir örnek için bkz. Ross 1965: 10, no.6, B, pl. XII; Pitarakis 2006b: 23, fig. 2; figürlü bir başka örnek için bkz. Ross 1965: 21-22, no.15, pl. XXIII.
- ¹⁵ Erken Bizans Dönemi'nden itibaren bu türde koruyucu nesnelerin çok farklı biçim ve içerikte türleri, bireysel dindarlığın boyutlarını ve popülerliğini göstermesi bakımından önemlidir. Bunlar için bkz. Pitarakis 2006a.
- ¹⁶ Kişisel kullanım için üretilmiş bu tunç haç pendantlar kuşkusuz zengin ikonografik çeşitlilikte üretilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Pitarakis 2006b.
- ¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Parani 2010.
- ¹⁸ Anıtsal resim sanatı örneklerinde banilerin portrelerine eşlik eden benzer türde yakarış duaları daha sıklıkla Ortaçağ örneklerinde görülür. Bir örnek için bkz. Jolivet-Lévy 2001; Peker 2010; Karamaouna vd. 2014. Mühür örnekleri için bkz. Zacos ve Veglery 1972; <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals>.
- ¹⁹ Yüzükler bu grup içinde en yoğun olanlardır. 7. yüzyıla tarihlenen bir örnek için bkz. Ross 1965: 61, no.71, pl. XLV.
- ²⁰ ΚΥΡΙΑ ΒΟΗΘΗ ΤΗ ΦΟΡΟΥΣ ΑΜΗΝ "Tanrım (bunu) takanı koru" (Entwistle 2005: 268, fig.3).
- ²¹ Haç monogram biçiminde yazılmış yakarış duasının paralelleri farklı yüzyıllardan, çeşitli statülerdeki kişilere ait mühür örneklerinde görülür (Zacos ve Veglery 1972).
-

KAYNAKÇA

Antik Kaynak

Stephanos, *Ethnikon*. (Yay. M. Billerbeck), Berlin/Boston, 2014.

Modern Kaynaklar

- Ambraseys, N. 2009. *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: a multidisciplinary study of seismicity up to 1900*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Arthur, P. 2012. "Hierapolis of Phrygia: The Drawn-Out Demise of an Anatolian City", N. Christie ve A. Augenti (yay.) *Vrbes Extinctae. Archaeologies of Abandoned Classical Towns: 275-305*. Ashgate, Surrey.
- Buckton, D. 1994. *Byzantium: Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*. British Museum Press, London.
- Cheyne, J. C. 2014. "La place de Smyrne dans le thème des Thracésiens", T. Koliass ve K. Pitsakis (yay.) *Aureus. Mélanges Ev. Chrysos: 89-112*. Athènes.
- Culerrier, P. 1987. "Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e - 13e siècles", *Revue des études Byzantines* 45: 139-164.
- Dalton, O. M. 1924. "A Gold Pectoral Cross and an Amuletic Bracelet of the Sixth Century", *Mélanges offerts à m. Gustave Schlumberger: 388-390*. P. Geuthner, Paris.
- Darrouzès, J. 1975. "Listes épiscopales du concile de Nicée (787)", *Revue des études Byzantines* 33/1: 5-76.
- Darrouzès, J. 1981. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae / texte critique, introduction et notes*. Institut Français d'Études Byzantines, Paris.
- Dawes, E. A. S. ve N. H. Baynes (yay., çev.) 1977. *Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon and St. John the Almsgiver*. St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood N.Y.
- De Staebler, P. D. 2008. "The City Wall and The Making of a Late-Antique Provincial Capital", C. Ratté ve R. R. R. Smith (yay.) *Aphrodisias Papers, IV, New Research on the City and its Monuments (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 70): 285-318*. Portsmouth.
- Entwistle, C. 2005. "Some Notes on Two Late Antique Gold Pendants in British Museum", N. Crummy (yay.) *Image, Craft and the Classical World. Essays in honour of Donald Bailey and Catherine Johns: 267-276*. Monogr. Instrumentum 29, Montagnac.

- Jacobs, I. 2012. "The Creation of the Late Antique City: Constantinople and Asia Minor during the Theodosian Renaissance", *Byzantion* 82: 113-164.
- Jolivet-Lévy, C. 2001. "Images et espace culturel à Byzance: l'exemple d'une église de Cappadoce (Karşı Kilise, 1212)", M. Kaplan (yay.) *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*: 163-181. Publications de la Sorbonne, Paris.
- Karamaouna, N., N. Peker ve B. T. Uyar 2014. "Female donors in thirteenth-century wall-paintings in Cappadocia", L. Theis vd. (yay.) *Female Founders in Byzantium and Beyond, Wiener Jahrbuch Für Kunstgeschichte*, Band LX/LXI, 2011/2012: 231-242. Böhlau Verlag Wien, Köln, Weimar.
- Kristensen, T. M. 2018. "Earthquakes and Late Antique Urbanism: Some Observations on the Case of the Lykos Valley", C. Şimşek ve T. Kaçar (yay.) *The Lykos Valley and Neighbourhood in Late Antiquity*: 71-78. Ege Yayınları, İstanbul.
- Kumsar, H., Ö. Aydan, C. Şimşek ve F. D'Andria 2016. "Historical Earthquakes that Damaged Hierapolis and Laodikeia Antique Cities and Their Implications for Earthquake Potential of Denizli Basin in Western Turkey", *Bulletin of Engineering Geology and the Environment* 75/2: 519-536.
- Lamberz, E. 2004. *Die Bischofslisten des VII. Ökumenischen Konzils (Nicaenum II)*, Vol. 124. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.
- Le Quien, M. 1740. *Oriens christianus, in quatuor patriarchatus digestus, quo exhibentur Ecclesiae, patriarchae, caeterique praesules totius Orientis, 1. Tres magnas complectens dioeceses Ponti, Asiae, & Thraciae, patriarchatui Constantinopolitano subjectas*. Ex Typographia Regia, Paris.
- Maggie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor, to the End of the Third Century After Christ*, I-II. Princeton University Press, Princeton.
- Parani, M., 2010. "Byzantine Jewellery: The Evidence from Byzantine Legal Documents", Ch. Entwistle ve N. Adams (yay.) *Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery*: 186-192. British Museum Research Publication 178, London.
- Peker, N. 2010. "Gülşehir Karşı Kilise Duvar Resimleri", A. Ödekan, E. Akyürek ve N. Necipoğlu (yay.) I. *Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, Onikinci ve Onüçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim*: 572-581. Vehbi Koç Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Pitarakis, B. 2006a. "Objects of Devotion and Protection", D. Krueger (yay.) *A People's History of Christianity, Byzantine Christianity*, Vol. 3: 164-181. Fortress Press, Minneapolis.
- Pitarakis, B. 2006b. *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*. A&J Picard, Paris.
- Ross, M. C. 1965. *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection: Jewelry, enamels and art of the migration period*, Vol. 2. Dumbarton Oaks, Washington.
- Strocka, M. V., S. Hoffmann ve G. Hiesel 2012. *Die Bibliothek von Nysa am Mäander*. Forschungen in Nysa am Mäander Band 2, P. von Zabern, Darmstadt.
- Zacos, G. ve A. Vegler 1972. *Byzantine Lead Seals*, Vol. 1-2. J. J. Augustin, Glückstadt, Basel.